

I. ROZPRAWY I ANALIZY

DOI: 10.17951/et.2022.34.339

Daria Ławrynow

Institut Języka Polskiego PAN, Warszawa, Polska

ORCID: 0000-0002-6064-353X

e-mail: daria.lawrynow@ijp.pan.pl

Językowy obraz KOZAKA na podstawie polskich pieśni historycznych i folkloru (na tle wybranych tekstów ukraińskich i rosyjskich)

**Linguistic view of the Cossack in Polish folklore and historical
songs against the background of selected Ukrainian and Russian
texts**

Abstract: The article analyzes the linguistic view of the Cossack in Polish, Ukrainian and Russian folklore and historical songs. The methodology applied is based on Jerzy Bartmiński's linguistic worldview conception. The aim of this article is to explore the main tendencies in cognitive portrayal of the Cossack. The article compares the data from Polish, Ukrainian and Russian texts. Given the nature of the sources used, the analysis is not strictly chronological.

Key words: linguistic worldview; Cossack; folklore; historical songs

Celem artykułu jest rekonstrukcja językowego obrazu Kozaka na podstawie wybranych pieśni historycznych oraz tekstów folkloru polskiego. Badanie obejmuje pieśni historyczne i nowiniarskie oraz teksty polskiej ludowej twórczości słownej, głównie pieśni obyczajowe, przyśpiewki, a ponadto teksty szopek. Wynikające z analizy wnioski zostaną skonfrontowane z opracowaniami na temat folkloru ukraińskiego i rosyjskiego.

W artykule uwzględniono spektrum różnorodnych źródeł – jako istotnych dla tworzenia językowego obrazu Kozaka w polskiej kulturze. Należy zaznaczyć, że wzajemnie się przenikające motywy w pieśniach historycznych,

folklorze żołnierskim i kulturze ludowej utrudniają periodyzację utworów. Chronologiczne przedstawienie tekstów rzutuje na to, że datowane są jedynie utwory, co do których można ustalić autorstwo albo przypisać je do konkretnego środowiska, np. polskich żołnierzy biorących udział w którejś z wojen polsko-kozackich. Stąd niniejsza analiza nie będzie mieć charakteru ściśle chronologicznego.

Jako podstawę metodologiczną artykułu przyjęto teorię językowego obrazu świata w ujęciu Jerzego Bartmińskiego, zakładającą, iż „JOS to obraz mentalny oparty na potocznej wiedzy o świecie”, natomiast „folklor jest zjawiskiem językowym [. . .]. Wspólną cechą folkloru i języka jest to, że [. . .] służą jako narzędzia interakcji społecznej i interpretacji świata przez zbiorowość” (Bartmiński 1990: 134). Analizowane w niniejszym artykule teksty ludowej twórczości słownej są traktowane jako źródło informacji o ludowym sposobie interpretacji świata.

W polskim środowisku naukowym obraz Kozaka był badany sporadycznie. Większość opracowań odwołuje się do literatury pięknej (np. utworów Sienkiewicza albo twórczości przedstawicieli tzw. szkoły ukraińskiej polskiego romantyzmu, por. Witkowska 1995, Ritz 2006), niekiedy również do źródeł historycznych (np. Chynczewska-Hennel 1985, Borek 2001, Jakowenko 2014).

Nie powstały większe prace poświęcone wyłącznie stereotypowi Kozaka w pieśniach historycznych i twórczości ludowej. Nieliczne artykuły na ten temat powstały w środowisku literaturoznawców i historyków, np. *Postać Kozaka w folklorze i obyczaju polskim* Piotra Andrusieczko (1999), *Obcy niosą chaos i bezprawie. Kozacy w polskich encyklopediach powszechnych do 1918 roku* Justyny Kalicińskiej (2014) czy „*Co za czasy!.. Chamy taki miód piją! Boże, Ty to widzisz i nie grzmisz?*”. *O deprecjacji Kozaków przez szlachtę Rzeczypospolitej w okresie powstania Chmielnickiego* Mariusza Drozdowskiego (2018).

Powstało też kilka prac językoznawczych na temat stereotypu Kozaka w polszczyźnie. Stereotyp Kozaka na podstawie danych leksykograficznych badała już Krystyna Pisarkowa w 1976 r. w artykule pt. *Konotacja semantyczna nazw narodowości* (Pisarkowa 1976). O stereotypie etnicznym Kozaka na przykładzie języka polskiego traktuje artykuł Moniki Łaszkiwicz pt. *Pamięć historii w stereotypach etnicznych (na przykładach Tatar, Kozaka, Szweda i Turka)* (2019) i rozdział w jej książce (Łaszkiwicz 2021: 251–258). Autorka analizuje stereotypy etniczne na podstawie polskich źródeł folklorystycznych i danych leksykograficznych. Wartą odnotowania jest praca Marii Strycharskiej-Brzeziny pt. *Kozak ukraiński. Studium językowe – na przykładzie dziewiętnastowiecznej polskiej literaturze pięknej* (Strycharska-Brzezina 2012), stanowiąca kompleksową analizę tego leksemu w ujęciu socjostyli-

stycznym. Autorka koncentruje się na ukazaniu cech charakterystycznych językowego obrazu Kozaka w polskich tekstach beletrystycznych. Językowym aspektem kreowania wizerunku Kozaka/Kozaków w powieści *Ogniem i mieczem* Henryka Sienkiewicza poświęcono również artykuły *Językowy obraz Kozaka w „Ogniem i mieczem” Henryka Sienkiewicza* (Mariak 2011) i *Kreacje Kozaków i Tatarów w Trylogii Henryka Sienkiewicza* (Dąbrowska 2013).

Z prac dotyczących innych języków warto odnotować artykuł Zbigniewa Grenia *Wizerunek Kozaka we współczesnej prasie czeskiej* (2010), oparty na badaniach dostępnych w Internecie czeskojęzycznych tekstów prasowych. Obszerne uwagi na temat językowego obrazu Kozaka na podstawie dziełnastowiecznych francuskich i rosyjskich tekstów zawierają prace Jeleny Bieriezowicz i Galiny Kabakowej (Berezovič, Kabakova 2019) czy rozprawa doktorska Olgi A. Dmitriewej (Dmitreva 2020).

Niniejszy artykuł jest pierwszą próbą porównania tekstów polskich pieśni historycznych i folkloru pod kątem problematyki językowego obrazu Kozaka. Szczególnie polskie utwory folklorystyczne dotyczące Kozaków nie były szczegółowo badane z perspektywy językoznawczej. Jest to również pierwsza językoznawcza próba porównania obrazu Kozaka w tekstach polskich, ukraińskich i rosyjskich.

* * *

Postać Kozaka funkcjonowała w kulturze polskiej jednocześnie w dwóch kontekstach – historycznym (w utworach nawiązujących do konkretnego wydarzenia) oraz jako charakterystyczny typ ludowy obecny w szopkach, wertepach, balladach, przysłowiach. Najstarsze ślady stereotypu językowego sięgają okresu powstań kozackich i wspólnych polsko-kozackich operacji militarnych (XVII–XVIII w.), kiedy to powstało wiele, często anonimowych, ale publikowanych w ówczesnych zbiorach drukowanych, pieśni żołnierskich, nowiniarskich i poezji okolicznościowych (Andrusieczko 1999: 369–371; Drozdowski 2018: 65–82; Borek 2005: 8–9). Były to utwory stanowiące swoistą kronikę wydarzeń, często powstawały w środowisku świadków opisywanych wydarzeń.

Utwory te zaczęły się upowszechniać, a niekiedy ewoluować. W polskim środowisku odzwierciedlały one punkt widzenia warstw wojskowych i szlacheckich.

Obraz Kozaka początkowo przenikał do świadomości społecznej za pośrednictwem bezpośrednich świadków i odzwierciedlał punkt widzenia stanów wyższych społeczeństwa polskiego. O ile ludność ukraińska ze wszystkich warstw społecznych miała dosyć wcześnie bezpośredni kontakt z Kozaczy-

zną, to ludność nieszlachecka centralnych województw Rzeczypospolitej przejmowała obraz Kozaka w pierwszej kolejności z folkloru żołnierskiego. Pieśni nowiniarskie i swoiste wierszowane kroniki, również te autorskie, podlegały modyfikacjom, stając się integralną częścią folkloru historycznego. Wędrowni muzycy przynosili je „w lud”, który na tej podstawie budował i utrzymywał stereotyp. Tego typu twórczość była często jedynym źródłem informacji historycznej i wiedzy o innych grupach etnicznych (Skrzypek: <http://teatrnn.pl/leksykon/artykuly/wedrowni-dziadowie/>).

Początkowo polski językowy obraz Kozaka miał niejednoznaczny, kontekstualny charakter. Ówczesne pieśni i anonimowe wiersze okolicznościowe odzwierciedlają znany z szesnasto- i siedemnastowiecznych źródeł podział na Kozaków „swoich” (wiernych Rzeczypospolitej) i „wrogich” (buntowników) (Niewiara 1998: 171–184).

I tak w pieśni *Głos Tureckiej wojny*, poświęconej polsko-kozackiej kampanii militarnej z 1622 r., Kozak jest „mężny” i „prosi Boga do pomocy”, napadając na obóz Turków, określanych mianem *pogan*. Wojska kozackie stanowią wsparcie dla armii koronnej i są traktowane jako *cni mołojcy* (Andrzejowski 1939: 95–99). W innej pieśni, traktującej o wyprawie chocimskiej, „poczty kozackie” wspólnie z polską piechotą i husarią walczą *ku wspólnej mężnych Polaków ucieście*, czyli na chwałę dorozumianej wspólnej ojczyzny (Andrzejowski 1939: 105–106).

W XVII w. pochwalne miano *kozaków* zyskały oddziały Lisowczyków (zasilała je również ludność kozacka, ale nie stanowiła większości). W pieśni pt. *Pieśń o cnych lisowskich kozakach, albo pogrom Czechów y kalwinistów przez lisowczyki roku pańskiego 1620* pozytywnie nacechowany opis, zbudowany wokół apelatywu *kozak*, został wzbogacony wyrażeniami *cny* i *rycerski* oraz rzeczownikiem w tym kontekście synonimicznym – *rycerstwo* (Andrzejowski 1939: 86).

Takich pozytywnych czy neutralnych ujęć notuje się mniej w porównaniu z negatywnymi. Stereotyp *Kozaka-rebelianta* zdominował polską świadomość wraz z nasileniem powstań kozackich w XVII w. i aktywnością ruchu hajdamackiego¹ w XVIII w. Kozak stał się negatywnym bohaterem pieśni historycznych i obyczajowych, ale też ludowych utworów o charakterze satyrycznym, w tym omawianych poniżej szopek. Negatywny obraz może być osadzony w konkretnym kontekście wydarzenia historycznego albo jako uogólniony obraz rabusia, buntownika czy zwodziciela dziewcząt.

Wśród najstarszych utworów tego typu, utrwalających negatywny stereotyp językowy Kozaka, należy przytoczyć pieśń poświęconą polsko-kozackiej

¹ Ruch hajdamacki miał charakter ludowo-kozackich powstań antypolskich i antyżydowskich, postrzeganych przez Polaków jako bardzo krwawe (por. Borek 2002: 17–30).

bitwie pod Kumejkami (1637 r.). Obfituje ona w negatywnie nacechowane epitety i formy opisowe dotyczące zbuntowanych Kozaków, np. *hardzi junacy, ludzie swawolni, którzy czynią przykrości [...] najazdem, łupem oraz rady zdradliwe*. Watażkowie kozaccy charakteryzują się brakiem uszanowania władzy królewskiej: *Nic na hetmany na króla dbając [...], Iże on [wódz Kozaków – DŁ] Panem Ziemię Ruską będzie*. Motywy buntu są opisywane za pomocą rzeczowników: *niepobożność, złość, hardość* (Andrzejowski 1939: 111–114). Rozwinięcie tego obrazu odnotowujemy w źródłach odnoszących się do największego powstania kozackiego w dziejach Rzeczypospolitej w latach 1648–1654. W pieśni historycznej *Duma kozacka – kozak przeklęty* został scharakteryzowany za pomocą negatywnie nacechowanego opisu działań (*siecze, kole a morduje, jak wściekły rąbał, postępuje jak z bydłą, wykasał pszczoły jak osę*) i ich motywacji (*przez wstydu i przez Boga, folgował od złości*). Utwór odnosi się do uogólnionego obrazu Kozaka, ale wymienia też z nazwiska konkretnych przywódców buntu (Chmielnicki, Krzywonos) (Cyt. za: Szczerbicka 1959: 452–453). W podobnym tonie utrzymana została anonimowa satyra tego czasu pt. *Znaczny Kozak Krzywonos*, skierowana zasadniczo przeciwko większości najbardziej znanych ówczesnych i dawnych prowodyrów powstań kozackich. Utwór opiera się na ironii (*kazackich mołojców ród zacny*) i grze słów (*Czujny Chmiel w polskiej głowie, chmiel piwa nawarzył // Boli głowa od Chmiela, brzeczką się Lach sparzył*). Wyśmiewany jest zarówno wygląd zewnętrzny Kozaków i ich przywary (*piwny wąs jako konop związka przy kądzieli, sześć tyżek w każdy dzień wypija tabaku*), jak również zachowanie, które zasługuje na surową karę zarówno w życiu doczesnym (*Bodajci marnie zeszi, bodaj na pal wleciał*), jak i po śmierci (*czyż z piekła się wyrwali*) (Vynar 1971: 33). W innych utworach Chmielnicki i Krzywonos pełnią rolę uogólnionego zwerbalizowanego obrazu *Kozaka zbuntowanego*. Wymieniane są czynności, które wskazują na negatywny, konfrontacyjny stosunek do przyrodzonego porządku: *swych panów ścinali, żony i córki gwałcili, kościoły burzyli, kościoły zburzone, groby wytłupione, zdeptane świętości: Boskie zelżywności*) (Drozdowski 2018: 73; Andrzejowski 1939: 121–133). Często w pieśniach jest też nazwa *zdrójca*, sugerująca równoznaczność rebelii ze zdradą ojczyzny, a zamiennym określeniem dla oddziałów kozackich jest zbiorowe nacechowane pejoratywnie *chłopstwo*. Pojawia się również stosowne formy opisowe, sugerujące niższość kozacką w porównaniu z *rycerstwem* polskim (*sposobniejsze mu cepy niż z lontem rusznica, Kozak od kosmatej, // Koziomakiem rzeczony od kozy parchatej*) (Drozdowski 2018: 71). Takie odwołania do „niskiego pochodzenia” były częste w ówczesnej twórczości szlacheckiej. Utwory historyczne o bitwach polsko-kozackich opisują Kozaków w sposób deprecjonujący, zawierają ironię (*w błocie kąpiel mają; bagniste*

rycerze; *bestyom podobni, przy kuflu mężowie // junacy po horyłce*) i hiperbolą (*zabitych chrześcijanów łupy w trzosach liczny*) (Drozdowski 2018: 73; Andrzejowski 1939: 121–133). Przeciwwagę stanowią „swoi” – polskie wojsko opisane w sposób pozytywnie nacechowany, patetyczny. Autorzy pieśni historycznych często zestawiają opisy postępowania Polaków i Kozaków, aby wzmocnić efekt za pomocą antytezy, np. *A ty, Lachu waleczny [...] że światowi przed tobą padali mocarze [...] A Kozak na obrywczą chodził jak za pany [...]* (Borek 2001: 68).

Taka ocena dominowała w polskiej świadomości i utrzymywała się w szerszej perspektywie pod postacią stereotypu *Kozaka-buntownika*. Wyjątek stanowi anonimowy utwór pt. *Szlachcic do szlachcica o wojnie kozackiej*, który za główną przyczynę powstania uznaje szlacheckie i księżowskie uciski na Ukrainie wobec Kozaków i chłopów, w tym również wobec polskich poddanych – Mazurów²: *Owszem się chłopci naszy do nich udawali // nawet i Mazurowie już coś zamysłali* (Borek 2005: 110). Sami Kozacy zostali przedstawieni jako „dawnych prawach nieco ukrzywdzeni”, podkreśla się też chłopsko-kozacki charakter samego ruchu powstańczego (Borek 2005: 110–111). Obraz *Kozaka-rabusia* aktualizował się natomiast co jakiś czas w utworach nawiązujących do wydarzeń historycznych, np. w pieśni poświęconej Sawie Calińskiemu (postać historyczna z czasów ruchu hajdamackiego, Kozak wierny Rzeczypospolitej), wymieniono „Kozaków-Ukraińców” dokonujących zbrojnego napadu (Wójcicki 1976: 27–29), a w jednej z pieśni dziadowskich Kozacy rabują dom ubogiego chłopca. Zostali oni nazwani *hototą*, a ich poszukiwanie zdobyczy opisano za pomocą rusycyzmu *smotrąją*, co może sugerować ich pochodzenie etniczne (Łaszkiwicz 2019: 242).

Warto wspomnieć, że podczas zaborów Polacy zaczęli utożsamiać *Kozaka* również z żołnierzem carskim – pacyfikatorem polskiego ruchu narodowo-wyzwoleńczego. Taki obraz spotykamy w *Warszawiance 1831 roku*, gdzie *kozak mściwy* nawołuje do tłumienia polskiego „buntu” (*Sto najpiękniejszych pieśni polskich...*, 1915: 12). W innym anonimowym utworze końca XIX w., którego temat stanowi zbiór funduszy przez rząd carski na pomnik cara Aleksandra II w Częstochowie, Kozacy „I z wieśniaka krwawej pracy, Fundusz darli po kopiejce”. Tym samym znów pojawia się motyw *Kozaka rabującego* – tym razem z rozkazu zaborcy (Tomczyk 2019).

W polskiej ludowej twórczości słownej wizerunek *Kozaka* również jest niejednoznaczny. Z jednej strony widoczne są wpływy pieśni historycznych, w których *Kozak* jest wrogiem, z drugiej – mógł być obiektem uczuć, ale

² Mazurami w XV–XVII w. nazywano mieszkańców Mazowsza. W okresie późniejszym nazwa została rozszerzona również na polskich osadników chłopskiego pochodzenia na Ukrainie i Białorusi (por. Tyrpa 2006: 181–184; Dziegiel 2003: 42–43).

też był „obcym”, przybywającym z daleka, utożsamianym z niebezpieczeństwem. W niektórych utworach Kozak bywa obiektem kpiny i przyczyną nieszczęścia.

Największy wpływ folkloru żołnierskiego i pieśni historycznych dostrzegamy w pieśniach ludowych, których kanwą stylistyczną stanowi buńczuczny dialog dziewczyny z Kozakiem. Ten ostatni jest tam jasno przedstawiany jako przeciwnik militarny. W jednym z tego typu utworów to bohaterka – Polka wykpiwa „kozaka zaporoskiego”, opisanego za pomocą leksemu *wróg* i przedstawionego w sposób ośmieszający. Najpierw przedstawiono pewność siebie Kozaka: *dumny, ufny w zbroję*, by w dalszej części opisać jego tchórzliwą reakcję na wieść o zbliżających się *Krakusach: Jakby piorun w niego trzasnął // Umykał przez błonia*. Akcja utworów osadzona jest na obcym Kozakowi terytorium – *Lechitów błoni* (Miarka 1910: 49). W innym wariacie, będącym elementem szopki, to Kozak w sposób komiczny straszy dziewczynę *braćmi z Wawelu, Austriakami, Prusami i Ruskimi* (Czaja 1905: 41).

Utwory folklorystyczne zazwyczaj nie precyzują, czy ich bohaterem jest bardziej „archaiczny” Kozak ukraiński czy może rosyjski – stosowny przymiotnik sugerujący pochodzenie często bywa pomijany.

Polskie szopki (podobnie jak ukraińskie wertepy) stanowiły rodzaj ludowych bożonarodzeniowych przedstawień, poświęconych tematyce biblijnej, ale przeplatanych wątkami satyryczno-obyczajowymi. Ich bohaterami byli m.in. mieszkańcy ówczesnej Rzeczypospolitej, a niekiedy też przedstawiciele innych nacji, którzy swoim zachowaniem i replikami ukazywali stereotypowe cechy im przypisywane. Podobny gatunek stanowi intermedium, początkowo będące elementem przedstawień religijnych, by potem wyodrębnić się jako oddzielny gatunek. Intermedia miały humorystyczny, wesoły charakter, ich bohaterami byli często przedstawiciele różnych grup etnicznych i społecznych, a tematyką – wzajemne nieporozumienia i przywary charakteru (Paciuszkiewicz 1972: 42–73; Lewin 1961: 1–37). Z szopkami niekiedy były spokrewnione pieśni obyczajowe i liryczne, na co mogą wskazywać wspólne motywy i podobna konstrukcja (dialogi pomiędzy dziewczyną a Kozakiem, tematyka uczuciowa). Ukazywały one w sposób humorystyczny przedstawicieli różnych stanów społecznych i grup etnicznych poprzez wyeksponowanie przypisywanych im cech zachowania.

Satyryczny obraz *Kozaków-rabusiów* spotykamy właśnie w jednej z szopek, odnotowanych przez Kolberga, w której chcą oni okraść babę:

*przyjechali kozaki,
dawaj, babo, tabaki,
ja tabaki ni maju,
dawaj, baba, samaju* (Kolberg 1963: 83).

Pomimo iż utwór został zapisany na Mazowszu, język bohaterów może sugerować ich ukraińskie albo rosyjskie pochodzenie.

W innych tekstach polskich szopek, tak samo jak w pieśniach obyczajowych, częsty jest motyw lirycznego dialogu Kozaka z dziewczyną. Kozak jest zazwyczaj obcym, co sugerują określenia: *zaporoski*, *z Ukrainy*, *z dalekiego kraju* (Gloger 1892: 56; Kolberg 1963: 83; Wolański 1896: 482). Z niektórych utworów wynika, iż Kozak jest sługą *pana-Polaka*, którego głównym zadaniem jest karanie Żydów (Wolański 1896: 482; Wasilewski 1892: 566–567). Często zwodzi on bohaterkę, niekiedy oszukuje, kusząc przyjemnym życiem z dala od domu (*A my tobie wystawimy // Na podwórku chałupeczkę, // Co niedziela będziem bywać // Miód i gorzalinę spijać* (Wolański 1896: 482). Bywa też obiektem zalotów – jak w pieśni, zanotowanej przez Wójcickiego:

*Na kozaczka mrugała,
Ja ci konia napoje,
Do stajenki zawiode,
Tam będziesz miał wygodę* (Wójcicki 1976: 168).

Mamy tutaj do czynienia z ludową symboliką erotyczną (por. Bartmiński 1974: 17). Podobną tematykę mamy w szopce z Lubelskiego i z Bugaja. W tej ostatniej *Kozak nadybał babuleńkę*, a *Kozaczka* zwraca się doń słowami zachęty:

*Nocka jest ciemna, a drożyna ślizka,
Nocuj, nocuj Kozaczyno, kwatereczka blizka* (Wolański 1896: 482, Czaja 1905: 41).

W innym utworze to dziewczyna deklaruje: *Ja kozaka nie lubiła, jeno ja mazura*, gdyż ten pierwszy *zgubił jej pierścionek* (Gloger 1892: 56; Kozłowski 1869: 47–49). Warto odnotować, iż pierścionek był symbolem wierności w obrzędowych pieśniach ludowych (por. Bartmiński 1974: 17).

Natomiast w jednej z pieśni to Kozak unieszczęśliwia dziewczynę, gdyż woli jechać na wojnę po bogate zdobycze, obiecuje je dziewczynie, ale pod jednym warunkiem: *tylko ty mi moją wolność ostaw* (Andrzejowski 1939: 187–188). Umiłowanie wolności jest zatem postrzegane jako główny atrybut mentalny Kozaka. Kozak może być też bezwzględny i niebezpieczny, jak w utworze, w którym dziewczyna postanawia przechytrzyć *Kozaków-zalotników*, za co płaci życiem, ginąc od szabli jednego z nich. Oprawca deklaruje: *Bo kozoka matka porodziła, Abyś se Maryś z kozoka nie kpiła* (Kozłowski 1869: 47–49).

Należy zauważyć, iż twórczość folklorystyczna z czasem mogła odzwierciedlać ludowy obraz świata ukształtowany już pod wpływem bezpośrednich kontaktów ze społecznością kozacką. Mogło do nich dojść już podczas powstań Nalewajki (1594–1596) oraz Chmielnickiego (1648–1654), gdy ruchy

wojsk kozackich dotarły do ziem rdzennie polskich. Odzwierciedlały to językowy stereotyp *Kozaka-rabusia* i *zwodziciela*.

Obraz Kozaka w tekstach folkloru jest bardziej zróżnicowany, aniżeli ten ukazany w pieśniach historycznych. W tych ostatnich jego wizerunek został osadzony w kontekście wydarzeń historycznych, *Kozak* niesie ze sobą takie znaczenia, jak ‘buntownik’, ‘rozbójnik’, ‘człowiek swawolny’, ‘wróg’, ‘żołnierz’. Folklor poszerza ten obraz o takie konotacje, jak ‘zalotnik’, ‘zwodziciel’, ‘mściciel’. Sam leksem *kozak* w folklorze ulega apelatywizacji, zaczyna oznaczać nieokreślonego obcego przybysza.

Nieco inaczej wygląda obraz Kozaka w przypadku ukraińskich pieśni historycznych. Przede wszystkim wynikało to z bliższych kontaktów całego społeczeństwa ukraińskiego z wojskami kozackimi. Tutaj twórcami pieśni bywali sami Kozacy, a nie tylko prawosławne warstwy wykształcone. Również wędrowni muzycy, rozpowszechniający wśród ludności lokalne pieśni nowiniarskie i historyczne, bywali pochodzenia kozackiego (Kraľyuk 2016: 85–88, 100–106; Rudakova 2008). Stąd trudnym jest ustalenie, autorami których pieśni ukraińskich byli sami Kozacy, a których – masy ludowe.

W rosyjskiej twórczości również sami Kozacy kreowali obraz własny, głównie właśnie poprzez pieśni. Później, ok. XVIII–XIX w. obraz Kozaka kształtował się również na bazie szerszego folkloru żołnierskiego, przeniknął też do literatury (Ławrynów 2020: 59–62, 69–70, 76–77, 98–102; Gadzeva 2007). Natomiast negatywnie nacechowany stereotyp, kreowany przez warstwy wyższe, był obecny głównie w dokumentach urzędowych, źródłach dyplomatycznych, kronikach. Tym samym rosyjska i częściowo ukraińska twórczość odzwierciedlały głównie kozacki obraz świata. W przeciwieństwie do polskiej twórczości mamy tu do czynienia z autowizerunkiem.

Ukraińskie pieśni i wiersze historyczne obfitują głównie w pozytywne obrazy Kozaków. Stosowano tu podobne zabiegi językowe, jak w polskich pieśniach historycznych w odniesieniu do „swoich”. Do najczęstszych określeń należą *sławny junaky* (sławni junacy), *mołojci* (zuchy), *łycarstwo* (rycerstwo). Działania powstańcze czy kampanie zbrojne (np. wyprawy na Turków) są opisywane w pozytywnie nacechowanych kategoriach *kozackiej sławy* czy żartobliwych metafor odnoszących się do rzemiosła warzelniczego, np. *iz lachamy warty pywo* (warzyć piwo z Lachami). Częste są pozytywne charakterystyki wodzów, wskazujące na ich zasługi w „uwolnieniu Ukrainy od wrogów”: unitów, Polaków i Żydów (*Czrez joho Ukrajina na nohy powstała; Iskorenyw uniju, honyw lachy z żydy*). Brak natomiast negatywnie nacechowanych odniesień do buntu przeciwko porządkowi i władzy, leksem *pan* stanowi synonim wroga, bywa też używany ironicznie (*Istoričeskie pesni malorusskogo*

naroda..., 1875: 18–37, 48–98; Kolosova, Krekoten' 1978; Krekoten' 1987; Kolessa 1920: 104, 124–125, 130–140, 151–152).

Również ubóstwo i „niskie” pochodzenie Kozaków są traktowane żartobliwie: swoistym archetypicznym obrazem Kozaka w świadomości ukraińskiej był np. obdarzony znaczącym przydomkiem *Kozak Hołota*. Dumy jemu poświęcone charakteryzują się połączeniem konwencji żartobliwej i heroicznej (por. Kolessa 1920: 152–154).

Podobne pozytywne charakterystyki, jak w źródłach polskich i ukraińskich, odnotowujemy w źródłach odnoszących się do rosyjskich Kozaków – uralskich, kubańskich czy dońskich. Dotyczy to również utworów odwołujących się do wspólnych działań zbrojnych wojsk kozackich i carskich. Warto nadmienić, iż w przypadku tych źródeł mamy często do czynienia z autocharakterystyką wyrażoną w pierwszej osobie, podczas gdy w materiale ukraińskim jest to ujęcie z użyciem narracji trzecioosobowej. Polski materiał opiera się natomiast na kreacji budowanej przez oponenta – jest zatem charakterystyką „obcego”, a nie „swojego”. Środki stylistyczne opisu w rosyjskich tekstach są niemal identyczne jak ukraińskie: zwroty *udatyje mołodcy* (dzielne zuchy), *kazaczenci starodawnyje // sławnyje* (starożytni // sławni Kozackowie), formy opisowe: *kazaki nie prostaki, wolnyje riebiata* (Kozacy – to nie prostacy, a swobodni chłopcy), *ludi wolnyje: wsie donskie, griebieńskie so jaickimi* (wszyscy ludzie wolni: dońscy, grebieńscy i uralscy) (Suprun-Yaremko 2005: 370; Zaharčenko 1987: 256, 2002: 11; Mjakutin 1904: 1–5, 1905: 28, 29; Evgen'eva, Putilov 1958: 195, 200, 201, 207–208, 216–217; Mjakušin 1890: 21–24).

Pozytywny obraz własny budowany w kontrze do „obcego” – podobnie jak w polskich pieśniach historycznych – został zwerbalizowany również w pieśniach rosyjskich Kozaków poświęconych pacyfikacji powstania listopadowego i styczniowego. Bohaterami są *chrabryje kazaczenci* (odważni Kozackowie), którym winni się podporządkować *miatieżniki polski pany* (buntownicy – polscy panowie). Tutaj zatem „buntownikami” są „polscy panowie”, a Kozacy – strażnikami ładu. Przeciwnik jest ukazany za pomocą nacechowanych, oceniających negatywnie epitetów (Mjakutin 1904: 129–132, 157–159).

Negatywna ocena *Kozaka-buntownika* pojawia się również w tekstach ukraińskich, jednak nie tak często, jak w materiale polskim. Najbardziej znany przykład stanowią tu warianty pieśni o Chmielnickim, w której ludność przeklina go za spustoszenia wojenne, życząc mu śmierci podczas działań zbrojnych (Andrzejowski 1939: 133–134; Hrushevs'kyj 1930: 129; *Istoričeskie pesni malorusckogo naroda...*, 1875: 116–117). Inna pieśń potępiająca kozackie antypolskie działania zbrojne, zapisana przez Dominika Rudnic-

kiego, buduje obraz wojska kozackiego poprzez opis jego działań „przeciwko pokojowi” i częste przywoływanie wspólnych działań kozacko-tatarskich skierowanych przeciwko Polakom. Obraz tych ostatnich ma stanowić swobodną przeciwwagę, stąd bogactwo pozytywnie nacechowanych rzeczowników i przymiotników: *muż rycers'ky* (mąż rycerski), *mocny rycere* (silni rycerze). Obraz Kozaków zbudowany został na zasadzie antytezy (Kolosova, Krekoten' 1978). Ciekawy przykład stanowi inny utwór z tego zbioru pt. *Duma kozoćkaja*, tematycznie zbliżony do znanego z literatury staropolskiej tzw. *Kozaczka duchownego* (por. Wojas 2016: 7–12)³. Jest to utwór o tematyce religijnej, w którym narratorami są Kozacy przebywający w piekle. Żałują swych uczynków, które nie przyniosły im „kozackiej sławy”. Nie ma tu opisu konkretnych czynów, utwór został oparty na antytezie ‘grzech’ – ‘kozacka sława’. Sam obraz jest jednak pozytywny, Kozacy tytułują swych współbraci *stawniji junaky* (sławni junacy), których *Maty Ukrajina* [...] *Na stawu porodyła* (Matka Ukraina narodziła dla sławy) (Kolosova, Krekoten' 1978).

Podobną wymową charakteryzuje się pieśń zanotowana przez Kolberga w zbiorze *Ruś Czerwona*, poświęcona bitwie pod Wiedniem (1683). Potępia ona hetmana kozackiego Samożłowycza za brak poparcia dla antytureckiej kampanii zbrojnej, czym *kozakom stawu zmazał* (odebrał kozakom chwałę), co miało jednakowo zasmucić *Kozaków*, *Lachów* i polskiego króla. Polskie i kozackie wojska oraz ich działania są w jednakowym stopniu opisywane w sposób pozytywny za pomocą takich opisowych zwrotów, jak *szczęstływyji mołodci* (szczęśliwi junacy), *krowju Dunaj farbowały* (barwili Dunaj krwią) (Kolberg 1979: 1083–1086).

Łupiestwa kozackie, które w polskich tekstach były piętnowane, w rosyjskich pieśniach kozackich bywały obiektem przechwałek. Niekiedy przymiotnik „chwacki” (*udałoj*) występuje w parze z przymiotnikiem „rozbójniczy” (*worowski*) – ten ostatni w języku rosyjskim ma negatywne konotacje, w dokumentach oficjalnych za jego pomocą często określano niepokornych Kozaków (por. np. Tihomirov, Lebedev, Syroec'kovskij 1951, Švecova 1962: 42, 247, 250; Chaev 1935: 165, 166, 442; Ajplatov, Ivanov 1992: 145–157). W folklorze kozackim zdaje się mieć charakter pozytywny albo ironiczny. Pieśni o *Kozakach-rozbójnikach* często charakteryzują się autoironią w odniesieniu do własnego losu i sytuacji społecznej np. *Propadiem my nie za grosz, – żyzn' nasza kopiejka* (Przepadniemy nawet nie za grosz, bo życie nasze – kopiejka) (Mjakutin 1905: 29).

³ Były to pieśni o tematyce religijnej, wzorowane na twórczości ludowej. Swoją nazwę wzięły od pokrewieństwa budowy z cyklem utworów ludowych, tzw. *Pieśni o Kulinie*, której tematem był dialog Kozaka z dziewczyną i oszukańcze zamiary uwiedzenia tej ostatniej (por. Brückner 1911: 187–191).

Istotnym źródłem polskiego i ukraińskiego językowego obrazu Kozaka były liryczne pieśni ludowe, wertepy, intermedia. Ukraińskie źródła tego typu, analogicznie do polskich, często sugerują obce, „odległe” pochodzenie Kozaka: „z Ukrainy”, z *dalekoho kraju* (z kraju dalekiego), *z-za Dnipro iz-za Dunaju* (zza Dniepra, zza Dunaju) (Fedas 2004: 24), a niekiedy jest to po prostu *Zaporożec* (Dzeverin 1983; Fedas 2004: 24). W zasadzie mamy tu do czynienia z podobieństwem strukturalnym i z analogicznymi motywami tekstów polskich i ukraińskich.

W niektórych utworach Kozak przedstawia autocharakterystykę, w której chwali się dobrym uzbrojeniem i opisuje swoje dawne czyny, takie jak walka z wrogiem czy rabunek żydowskich przybytków (Fedas 2004: 24; Franko 1906: 31). Żydzi są częstym obiektem żartów i przemocy ze strony Kozaków, takie sceny mogą wynikać z pamięci o pogromach żydowskich, towarzyszących powstaniom kozacko-chłopskim w XVIII i XIX w. Zarówno w ukraińskich, jak i w polskich przykładach, Kozak często dąży do konfrontacji, szuka zaczepki. W jednym z ukraińskich wertepów bije się nawet z *Kozakiem dońskim* – członkiem analogicznej grupy społecznej w Rosji (Hudziy 1960, Fedas 2004: 24).

W przeciwieństwie do obrazu zawartego w polskich tekstach, ukraiński Kozak nie wykazuje się tchórzostwem, a także jest bardziej patriotyczny. W jednym z ukraińskich wertepów bohater deklaruje, iż *Da ne bude łuczsze, da ne bude kraszcze // Jak u nas da na Ukrajinii // Szczo nemaje żyda, szczo nemaje Lacha* (I nie będzie lepiej, i nie będzie milej // niż u nas na Ukrainie, bo nie ma Żyda, bo nie ma Lacha) (Fedas 2004: 25). Cechą charakterystyczną omawianego bohatera może być również prosty, przetykany wulgaryzmami język (Hudziy 1960; Dzeverin 1983). Ponadto Kozak często opisuje swoje ulubione aktywności i upodobania: *horitku p’ju, lulku ja wzywaju* (piję gorzałkę, fajkę palę), *Kozakowi mało trzeba – Kilich wótki, kusok chleba* (Kozakowi mało potrzeba – kielich wódki, kęs chleba. W oryginale zapis dwujęzyczny) (Fedas 2004: 24; Dzeverin 1983). Mamy zatem obraz zawadiaki, zadziornego, ale wesołego bohatera. Jego charakterystyka jest nieco bardziej pozytywna, aniżeli w źródłach polskich.

W ukraińskich pieśniach lirycznych i balladach Kozak, podobnie jak w polskim materiale, również bywa przybyszem zwodzającym dziewczynę bądź obiektem uczuć, ale rzadziej „obcym” bohaterce. Często sama charakterystyka jest pozytywna bądź neutralna, choć Kozak bywa przyczyną jej nieszczęścia. Ewentualna „obcość” bywa sugerowana za pomocą informacji o tym, skąd przybył albo dokąd zabierze dziewczynę. Są to często zwroty tradycyjnie odwołujące się do „dalekiego kraju”, takie jak *Ukrajinia, Dunaj* (por. np. Badecki 1936: 403–404; Franko 1902; Kolberg 1994: 118, 145, 175; *Narodni pisni v Zapysakh Stepana Rudans’koho*, 1972).

Natomiast ciekawy w tym kontekście jest utwór rosyjskich Kozaków o tym, iż nikt nie darzy ich uczuciem poza jedną warszawianką, zwaną w utworze żartobliwie *warszawoczka baboczka*. Utwór w humorystyczny sposób ukazuje różnice kulturowe pomiędzy *Kozakiem – wojskowym*, a mówiącą po francusku damą (*Oficerskaja Kawalerijskaja Škola: Sbornik tekstov ka-zač'ih pesen*). W niektórych utworach, gdy Kozak jest „swoim”, w specjalny sposób opisywany jest moment jego śmierci. Śmierć jest postrzegana jako przejście do „obcej sfery”, co zostało przedstawione za pomocą metafory ślubu z „obcą” kobietą – „warszawianką” (Kolberg 1973: 386, 1964: 317).

Kozak jest postrzegany poprzez cechy charakteru i poprzez sposób zachowania. W polskich źródłach jest on buntowniczy, okrutny, mściwy, hardy i zdradliwy. Często porównywany jest do dzikiego zwierzęcia i deprecjowany poprzez wyeksponowanie jego „niskiego pochodzenia”. Stanowi on przeciwieństwo polskiego rycerstwa i bywa charakteryzowany w opozycji do tych, przeciwko którym walczył. W niektórych źródłach, niezwiązanych bezpośrednio z powstaniami kozackimi, bywa jednak też odważny i rycerski. Ukraińskie i rosyjskie źródła ukazują natomiast bardziej pozytywny obraz. Mogło to być związane z faktem, iż autorami pieśni historycznych byli sami Kozacy, ponadto miejscowa ludność nie odbierała Kozaka jako obcego, innego.

W ukraińskich i rosyjskich źródłach zwerbalizowany obraz Kozaka konotuje takie pozytywne cechy, jak odwaga, młodość, sława, rycerskość, umiłowanie wolności. Zarówno w polskim, jak i ukraińskim materiale Kozak bywa ubogi, ma niski status społeczny. Ponadto w źródłach rosyjskich może być rozbójnikiem, jednak tego typu działalność zazwyczaj nie jest ukazywana w negatywnym świetle. Ukraiński i rosyjski językowy obraz Kozaka dopełnia opis jego działalności i zainteresowań związanych bezpośrednio z wojaczką, napadami zbrojnymi, kampaniami militarnymi. Tworzy to spójny obraz człowieka zmilitaryzowanego, wojowniczego. Dane ukraińskie i rosyjskie, poza przykładami pieśni lirycznych, nie sugerują też „obcości” Kozaka.

W przypadku polskich szopek i pieśni ludowych Kozak jest zwodniczy, bywa tchórzliwy, zادیorny, popisuje się, ma wesołe usposobienie, lubi taniec i śpiew. W polskich szopkach bywa zbrojnym sługą Polaka. Kozak nie lubi Żydów, a w przypadku źródeł ukraińskich – również Polaków. Ponadto w ukraińskich źródłach charakteryzuje się także wesołym i zادیornym usposobieniem.

Z przytoczonego materiału wynika, iż obraz Kozaka kształtował się w odmiennych warunkach historycznych i pełnił odmienną rolę dla trzech omawianych społeczności. Stąd różne konteksty i częstotliwość występowania, np. w polskiej twórczości postać Kozaka pojawia się głównie w pieśniach

lirycznych, historycznych oraz w poezji okolicznościowej, w ukraińskiej – w historycznych, bohaterkich, również w lirycznych, natomiast w rosyjskiej – w historycznych, w eposach, w pieśniach rozbójniczych. Inaczej też rozkłada się wartościowanie obrazu w poszczególnych tekstach. Stąd istotne różnice w językowym obrazie Kozaka w polskich, ukraińskich i rosyjskich pieśniach historycznych (od obrazu negatywnego bądź neutralnego – do pozytywnie nacechowanego). Natomiast w przypadku polskich i ukraińskich lirycznych pieśni ludowych oraz szopek i wertepów mamy do czynienia z większą liczbą analogii. Może to wynikać z faktu, iż ich twórcami nie były już wąskie grupy społeczne, takie jak szlachta, żołnierze z jednej strony, oraz Kozacy z drugiej strony.

Literatura

- Andrusieczko Piotr, 1999, *Postać Kozaka w folklorze i obyczajach polskim*, [w:] *Oblicza Wschodu w kulturze polskiej*, red. Grzegorz Kotlarski, Marek Figura, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, s. 369–381.
- Andrzejowski Zygmunt, 1939, *Wojenna pieśń polska*, t. 1 *Pieśni żołnierskie, rycerskie i ludowo-żołnierskie z okresu Rzplitej dawnej (wiek XII–XVII)*, Warszawa: Główna Księgarnia Wojskowa.
- Ajplator Gennadij N., Ivanov Aleksandr G., 1992, *Istorija Marijskogo kraja v dokumentah i materialah: vyp. 1. Epoka feodalizma*, Yoshkar-Ola: Mar. kn. izd-vo.
- Badecki Karol, 1936, *Polska liryka mieszczańska. Pieśni – tańce – padwany*, Lwów: Towarzystwo Naukowe.
- Bartmiński Jerzy, 1974, „Jaś koniki poi?”. *Uwagi o stylu erotyku ludowego*, „Teksty: teoria literatury, krytyka, interpretacja” 2 (14), s. 11–24.
- Bartmiński Jerzy, 1990, *Folklor – język – poetyka*, Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Bartmiński Jerzy, 2000, *Językowy obraz świata jako podstawa tożsamości narodowej*, [w:] *Kultura wobec kręgów tożsamości: Kongres Kultury Polskiej: materiały konferencji przedkongresowej, Poznań, 19–21 października 2000*, red. Teresa Kostyrko, Tadeusz Zgółka, Poznań–Wrocław: Wydawnictwo DTSK Silesia, s. 152–167.
- Berezovič Elena, Kabakova Galina, 2019, *Rossija i Francija: dialog jazykovyh stereotipov*, Moskwa: RAN.
- Birjukov Jurij J., 2004, *Kazač'i pesni*, Moskwa: Sovremennaja muzyka, <http://a-pesni.org/kazaki/lubimdratsa.htm> [data dostępu: 26.10.2021].
- Borek Piotr, 2001, *Ukraina w staropolskich diariuszach i pamiętnikach. Bohaterowie, fortece, tradycja*, Kraków: Collegium Columbinum.
- Borek Piotr (oprac.), 2005, *Arma Cosacica. Poezja okolicznościowa o wojnie polsko-kozackiej 1648–1649*, Kraków: Collegium Columbinum.
- Borek Piotr, 2002, *Do genezy wyrazów „hajdamaka”, „hajdamacki”, „hajdamactwo”, „Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis. 6, Studia Linguistica 1”*, s. 17–30.
- Brückner Aleksander, 1911, *Pieśni polsko-ruskie*, „Pamiętnik Literacki: czasopismo kwartalne poświęcone historii i krytyce literatury polskiej” 10/1/4, s. 181–197.

- Chaev Nikolaj S., (red.), 1935, *Bulavinskoe vosstanie, 1707–1708 gg, Sb. Dokumentov*. Moskwa: Izdatel'stvo Vsesojuznogo Obščestva Politkatorżan i Ssylny-poselentsev.
- Chynczewska-Hennel Teresa, 1985, *Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII w.*, Warszawa: PWN.
- Czaja Stanisław, 1905, *Szopka krakowska*, „Lud. Organ Towarzystwa Ludoznawczego we Lwowie”. R. 11, s. 17–50.
- Dąbrowska Alicja, 2013, *Kreacje Kozaków i Tatarów w Trylogii Henryka Sienkiewicza*, „Prace Komisji Językoznawczej BTN” XXIII, s. 87–100.
- Dmitreva Oł'ga A., 2020, *Lingvokul'turnye tipaži Rossii i Francii XIX veka*, Volgograd: Izd-vo VGPU «Peremena».
- Domanovskij Leonid V., Alekseeva Oł'ga B., 1973, *Istoričeskie pesni devjatnadcetogo veka*, Leningrad: Nauka. Leningr. otd-nie.
- Drozdowski Mariusz, 2018, „Co za czasy!... Chamy taki miód piją! Boże, Ty to widzisz i nie grzmisz?” *O deprecjacji Kozaków przez szlachtę Rzeczypospolitej w okresie powstania Chmielnickiego*, „Annales UMCS sec. F”, v. 73, s. 65–82.
- Dzeverin Ihor O. (red.), 1983, *Ukrayins'ka literatura XVIII st. Poetychni tvory, dramatychnitvory, prozovi tvory*, Kyjiv: Naukova dumka, http://litopys.org.ua/old18/old18_32.htm [data dostępu: 26.10.2021].
- Dzięgiel Ewa, 2003, *Polszczyzna na Ukrainie. Sytuacja językowa w wybranych wsiach chłopskich i szlacheckich*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper.
- Evgeneva Anastasija P., Putilov Boris N. (red.), 1958, *Drevnie rossijskie stihotvorenija, sobrannye Kiršeju Danilovym*. Moskwa–Leningrad: Izd-vo AN SSSR.
- Fedas Yosyp, 2004, *Personazhi vertepu: Zaporozhets'*, „Etniczna istoriya narodiv Yevropy: Zbirnyk naukovykh prats” vyp. 17, s. 21–31.
- Franko Ivan, 1902, *Kozak Plakhta. Ukrayins'ka narodna pisnya drukovana v pol's'kij broshuri z r. 1625*, „Zapysky NTSH” t. 47, s. 1–28, https://shron2.chtyvo.org.ua/Franko/Kozak_Plakhta_Ukrainska_narodnia_pisnia_drukovana_v_polskij_broshuri_z_r_1625.pdf? [data dostępu: 26.10.2021].
- Franko Ivan, 1906, *Do istoriji ukrayins'koho vertepa. Istoryčno-lyiteraturni studiji y materialy, III–V*, „Zapysky Naukovoho Tovarystva imeni Shevchenka” z. LXXII, s. 1–152.
- Gadzieva, Leyla, 2007, *Mir kazačestva v izobraženii N.V. Gogolja, L.N. Tolstogo, M.A. Šolohova. Dissertacija vypolnena na kafedre kul'turologii i teorii literatury moskovskogo gosudarstvennogo gumanitarnogo universiteta im. M. A. Šolohova*, Moskwa: Moskovskij gosudarstvennyj gumanitarnyj universitet im. M.A. Šolohova.
- Gloger Zygmunt, 1892, *Pieśni ludu*, Kraków: Skład gł. Gebethner i Wolff.
- Greń Zbigniew, 2010, *Wizerunek Kozaka we współczesnej prasie czeskiej*, [w:] *Silva rerum philologicarum. Studia ofiarowane Profesor Marii Strycharskiej-Brzezynie z okazji Jej jubileuszu*, red. Janusz Stanisław Gruchala, Halina Kurek, Kraków: Księgarnia Akademicka, s. 109–117.
- Hrushevs'kyj Mykhaýlo (red.) 1930, *Etnografichni Pysannya Kostomarova*, Kyjiv: Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy.
- Hudziy Mykola K. (red.), 1960, *Ukrayins'ki intermediyi XVII–XVIII st.* Kyjiv: Vydavnytstvo Akademiyi nauk URSR, <http://litopys.org.ua/ukrinter/int08.htm> [data dostępu: 26.10.2021].
- Istoričeskie pesni malorus'skogo naroda s ob"jasnenijami Vl. Antonoviča i M. Dragomanova*, 1875, t. 2, Kiev: Typ. M.P. Frytsa.
- Jakowenko Natalia, 2014, *Druga strona lustra. Z historii wyobrażeń i idei na Ukrainie XVI–XVII wieku*, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.

- Kalicińska Justyna, 2014, *Obcy niosą chaos i bezprawie. Kozacy w polskich encyklopediach powszechnych do 1918 roku*, „Colloquia Anthropologica et Communicativa 7: Wszechświat, bezład, pustka”, s. 95–104.
- Kolberg Oskar, 1963, *Dzieła wszystkie*, t. 24: *Mazowsze*, cz. 1, Wrocław–Poznań: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze.
- Kolberg Oskar, 1964, *Dzieła wszystkie*, t. 36: *Wołyń*, Wrocław–Poznań: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze.
- Kolberg Oskar, 1973, *Dzieła wszystkie*, t. 51: *Sanockie-Krośnieńskie*, Wrocław–Poznań: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze.
- Kolberg Oskar, 1979, *Ruś Czerwona*, cz. 2, z. 2, Wrocław–Poznań: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze.
- Kolberg Oskar, 1994, *Dzieła wszystkie*, t. 47: *Podole*, Wrocław–Poznań: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze.
- Kolessa Filaret, 1920, *Ukrayins'ki narodni dumy*, L'viv: Nakladom t-va „Prosvity”.
- Kolosova Ryoryta P., Krekoten' Volodymyr I. (red.), 1978, *Ukrayins'ka poeziya. Kinets' XVI – pochatok XVII st.*, Kyiv: Naukova dumka, <http://litopys.org.ua/ukrpoetry/anto80.htm> [data dostępu: 26.10.2021].
- Kozłowski Kornel, 1869, *Lud: pieśni, podania, baśnie, zwyczaj i przesady ludu z Mazowsza Czerskiego, wraz z tańcami i melodyjami*, Warszawa: druk. Karola Kowalewskiego.
- Kraľuk Petro M., 2016, *Kozats'ka mifolohiya Ukrainy: tvorts'i ta epihony*, Kharkiv: Folio.
- Krekoten' Volodymyr I., 1987, *Ukrayins'ka literatura XVII st.: Synkretychna pysemnist'. Poeziya. Dramaturhiya. Beletristyka*. Kyiv: Naukova dumka, http://litopys.org.ua/old17/old17_16.htm [data dostępu: 26.10.2021].
- Lewin Paulina, 1961, *Problematyka społeczna intermedium polskiego z XVI–XVII w.*, „Pamiętnik Literacki: czasopismo kwartalne poświęcone historii i krytyce literatury polskiej” 52/1, s. 1–37.
- Łaszkiwicz Monika, 2019, *Pamięć historii w stereotypach etnicznych (na przykładach Tatar, Kozaka, Szweda i Turka)*, „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury” 31, s. 237–255.
- Łaszkiwicz Monika, 2021, *Stereotypy etniczne w polskiej kulturze ludowej*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Ławrynow Daria, 2020, *Swoi wśród obcych. Tożsamość Kozaków kubańskich byłego Wojska Czarnomorskiego oraz Kozaków kazachstańskich (na podstawie tekstów folklorystycznych)*, Kraków: Instytut Języka Polskiego PAN.
- Mariak Leonarda, 2011, *Językowy obraz Kozaka w „Ogniem i mieczem” Henryka Sienkiewicza. Część I. Sposoby prezentacji przedstawicieli społeczności kozackiej*, [w:] *Odmiany stylowe polszczyzny – dawniej i dziś*, red. Urszula Sokółska, Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, s. 151–169.
- Miarka Karol, 1910, *Śpiewnik narodowy*, Mikołów: wyd. Karol Miarka.
- Mjakušin Nikolaj G., 1890, *Sbornik ural'skikh kazač'ikh pesen'*, Sankt-Peterburg: Tipografija M.M. Stasjuleviča.
- Mjakutin Aleksandr I., 1904, *Pesni Orenburgskih kazakov*, č. I, Orenburg: Izd. Orenb. Kazač'ego vojska.
- Mjakutin Aleksandr I., 1905, *Pesni Orenburgskih kazakov*, č. II, Orenburg: Izd. Orenb. Kazač'ego vojska.
- Narodni pisni v Zapysakh Stepana Rudans'koho*, 1972, Kyiv, <https://nashe.com.ua/> [data dostępu: 26.10.2021].

- Niewiara Aleksandra, 1998, *Inni w oczach „wojowników sarmackich” – o stereotypie narodowości w XVII wieku*, [w:] *Język a kultura*, t. 12, *Stereotyp jako przedmiot lingwistyki. Teoria, metodologia, analizy empiryczne*, red. Janusz Anusiewicz, Jerzy Bartmiński, Wrocław: Towarzystwo Przyjaciół Polonistyki Wrocławskiej, s. 171–184.
- Oficerskaja Kawaleryjskaja Škola: Sbornik tekstov kazač'ih pesen*, http://oksh.ru/oksha/oksha_kultura_pesni_sbor.html/ [data dostępu: 26.10.2021].
- Paciuszkiewicz Mirosław, 1972, *Konwencje teatralne twórczości jasełkowej*, „Roczniki Humanistyczne” t. XX, z. 1, s. 42–73.
- Pisarkowa Krystyna, 1976, *Konotacja semantyczna nazw narodowości*, „Zeszyty Prasoznawcze” nr 1 (67), r. XVII, s. 5–26.
- Ritz German, 2006, *Postać Kozaka pomiędzy mitem a historią w polskiej literaturze romantycznej*, [w:] *Opowiedziany naród. Niemiecka i polska literatura wobec nacjonalizmów XIX wieku*, red. Izabela Surynt, Marek Zybura, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, s. 121–144.
- Rudakova Natalya I., 2008, *Khudozhnja transformatsiya obrazu kozaka v ukrajins'kij narodnij prozi: avtorefer. dys. na zdobuttja nauk. stupenya kand. filol. nauk: 10.01.07*, Kyjiv.
- Skrzypek Marcin, *Wędrowni dziadowie*, <http://teatrnn.pl/leksykon/artykuly/wedrowni-dziadowie/> [data dostępu: 26.10.2021].
- Sto najpiękniejszych pieśni polskich patryotycznych, wojennych, żołnierskich, studenckich i ludowych: zebranych ku uczczeniu 85-ej rocznicy powstania listopadowego*, 1915, Lublin: b.w.
- Strycharska-Brzezina Maria, 2012, *Kozak ukraiński. Studium językowe*, Kraków: Universitas.
- Suprun-Yaremko Nadiya, 2005, *Ukrayintsi Kubani ta yikhni pisni*, Kyjiv: Muzychna Ukrayina.
- Starikov Fedor, 1891, *Istoriko-statističeskij očerk Orenburgskago kazač'jago vojska s priloženiem stat'ij o domašnem byte orenburgskih kazakov, risunkov so znamen i karty*, Orenburg: Tipo-litografiya B. Breslina.
- Suprun-Yaremko Natalya, 2005, *Ukrayintsi Kubani ta yikhni pisni*, Kyjiv: Muzychna Ukrayina.
- Szczerbicka Ludwika, 1959, *Z epiki dziadowskiej*, „Pamiętnik Literacki: czasopismo kwartalne poświęcone historii i krytyce literatury polskiej” 50/3–4, s. 445–470.
- Švecova Elena A. (red.), 1962, *Krest'janskaja vojna pod predvoditel'stvom Stepana Razina: Podavlenie vosstaniya, kazn' S. Razina i pozdnejšie otgoloski dviženija (s janvarja 1671 g.)*, Moskva: Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR.
- Tihomirov Mihail N., Lebedev Vladimir I., Syroečkovskij Vladimir J., *Hrestomatija po Istorii SSSR*, t. 1, Moskva 1951, <https://readli.net/hrestomatiya-po-istorii-sssr-tom-1/> [data dostępu: 26.10.2021].
- Tomczyk Paweł, *130 lat temu w Częstochowie odsłonięto pomnik „Cara-Wyzwolicieła” – Aleksandra II Romanowa*, <https://dzieje.pl/rozmaitosci/130-lat-temu-w-czestochowie-odslonieto-pomnik-cara-wyzwolicie-la-aleksandra-ii-romanowa/> [data dostępu: 26.10.2021].
- Tyrpa Anna, 2006, *Losy etnonimu Mazur*, [w:] *Onomastyka regionalna*, red. Jerzy Duma, Olsztyn: Towarzystwo Naukowe im. Wojciecha Kętrzyńskiego, s. 181–193.
- Vynar Lyubomyr, 1971, *Pytannya pokhodzhennya polkovnyka Maksyma Kryvonosa*, „Ukrayins'kyy istoryk” t. 8, ch. 3/4, s. 23–35.
- Wasilewski Zygmunt, 1892, *Szopka i herody. Materjały do dziejów teatru ludowego*, „Wisła. Miesięcznik Geograficzno-Etnograficzny” t. 6, z. 3, s. 564–586.

- Witkowska Alina, 1995, *Dziko – pięknie – groźnie czyli Ukraina romantyków*, „Teksty Drugie: teoria literatury, krytyka, interpretacja” 2 (32), s. 20–30.
- Wojas Marta, 2016, *Dwie pieśni o kozaczku duchownym z XVII wieku – edycja zachowanych wariantów*, „Rocznik Przemyski. Historia”, t. 52, z. 1 (19), s. 7–12.
- Wolański Ignacy, 1896, *Szopki i Herody w Lubelskim*, „Wisła. Miesięcznik Geograficzno-Etnograficzny” t. 10 z. 3, s. 465–489.
- Wójcicki Kazimierz W., 1976, *Pieśni ludu Białochrobatów, Mazurów i Rusi nad Bugu*, t. 2, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Ossolineum.
- Zaharčenko Viktor G., 1987, *Narodnye pesni Kubani. Iz repertuara Gosudarstvennogo Kubanskogo kazačego khora*, Krasnodar: Krasnodarskoe knižnoe izdatel'stvo.
- Zaharčenko Viktor G., 2002, *Poet Kubanskij kazačij hor*, Krasnodar: Edvi.

Streszczenie: Autorka analizuje językowy obraz Kozaka na podstawie tekstów polskich, ukraińskich i rosyjskich pieśni historycznych i folkloru. Jako podstawę metodologiczną artykułu przyjęła teorię językowego obrazu świata w ujęciu Jerzego Bartmińskiego. Celem artykułu jest ujawnienie głównych tendencji językowej kreacji Kozaka. Tekst stanowi językoznawczą próbę porównania obrazu Kozaka w tekstach polskich, ukraińskich i rosyjskich. Ze względu na charakter źródeł analiza nie ma charakteru ściśle chronologicznego.

Słowa kluczowe: językowy obraz świata; Kozak; folklor; pieśni historyczne